

Úspechy tajomného národa

Etruské achitektonické dedičstvo

MATÚŠ VOJNA

Etruská civilizácia bola popri starých Grékoch jednou z prvých veľkých civilizácií, ktoré sa vyvinuli na Európskom kontinente. Dodnes nie je uspokojivo vyriešená otázka, či Etruskovia pochádzali z územia Balkánskeho polostrova alebo až z územia Malej Ázie. Na území starovekej Itálie sú archeologicky sledovateľní od konca 8. až po 1. stor. pr. n. l. Obývali územie dnešného Toskánska, severného Lácia a západnú časť Umbrie. Táto oblasť je ohraničená Tyrhénskym morom na západe, riekou Arno na severe a riekou Tiber a pohorím Apeníny na východe a juhu. V 6. stor. pr. n. l. začali prenikať do ďalších oblastí, napr. do Kampánie na juhu alebo do Pádskej nížiny na severe Apeninského polostrova. Etruská civilizácia, rozvíjajúca sa na tomto území, bola až do 1. stor. pr. n. l. najvýznamnejšou civilizáciou v západnom Stredomorí.¹

Rozšírenie etruskej civilizácie

Autor: NormanEinstein Licencia: CC BY-SA 3.0

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/Etruscan_civilization_map.png

VOJNA, Matúš. The achievements of a mysterious nation. The Etruscan architectural heritage. *História*, 2017, 16, 4, pp. 4–10. Together with the ancient Greeks, the Etruscans were one of the first great civilizations developed in Europe. In our article, we look more closely at Etruscan architecture and its most important surviving monuments. First we devote attention to the overall structure of Etruscan towns. We cannot avoid the building materials the Etruscans used, and obviously we devote appropriate attention to the most important feature of Etruscan building – the barrel vault. We also consider various engineering structures such as fortifications, roads, bridges and drainage systems. However, the main part of our article describes houses – forerunners of the Roman atrium houses – temples with the associated Tuscan style, and obviously, the most important Etruscan monuments – tumulus graves.

Key words: Etruscans, Architecture, Houses, Fortifications, Roads, Bridges, Drainage systems, Tumulus graves.

Zrod mesta

Etruské mestá často vznikali na miestach so starším osídlením ľudu villanovskej kultúry. Založenie mesta začínalo náboženským obradom, ktorým podľa legendy bolo založené aj samotné mesto Rím. Išlo o vyoranie brázd pluhom, ktorá určovala hranice budúceho mesta. Ulice boli vytýčené v smere svetových strán a obvykle sa križovali v pravom uhle. Uprostred mesta sa pravdepodobne nachádzalo verejné priestranstvo. Na urbanistický výzor etruských miest mal silný vplyv urbanizmus gréckych miest nachádzajúcich sa v južnej časti Apeninského polostrova. Medzi najznámejšie etruské mestá patria napr. Cere (Cerveteri), Tarkvínia, Vulci, Veje, Volsínia, Orvieto, Perugia, Volterra, Populónia, Vetulónia atď.²

Dobrým príkladom takto vybudovaného mesta je Marzabotto. Okrem sčasti zachovaných hradieb, mestských brán, základov chrámov a oltárov, je Marzabotto jediným mestom, kde sa zachovali aj obytné štvrte. Mesto bolo šachovnicovito členené s pravidelným pôdorysom s pravouhlo sa križujúcimi dláždenými ulicami, ktorých šírka miestami dosahovala až 15 m. Obytné štvrte boli tvorené z pravouhlých domov a remeselníckych dielní. Malo aj kanalizá-

ciu a kamenné vodovodné žľaby privádzali čistú vodu z vysoko položenej akropoly nad mestom, kde sa nachádzala aj vodárenská šachta a zariadenie na čistenie a rozvádzanie vody. Medzi obytnými domami sa zachovalo aj niekoľko domácich studní. Avšak nie všetky etruské mestá mali presne takýto pravidelný pôdorys, keďže sa museli prispôbiť danému terénu.³

Základnými stavebnými materiálmi, ktoré Etruskovia používali boli kameň, drevo a pálené alebo nepálené tehly. Kameň sa však používal len na základové konštrukcie stavieb a na výstavbu hradieb a hrobiek. Preto sa nám dodnes zachovalo len veľmi málo architektonických etruských pamiatok civilného a kultového charakteru. Z kameňa sa najviac používali vápenc, pieskovec, travertín a tuf.

Etruské hradby boli budované nielen z kameňa ale aj zo sušených tehál. V star-

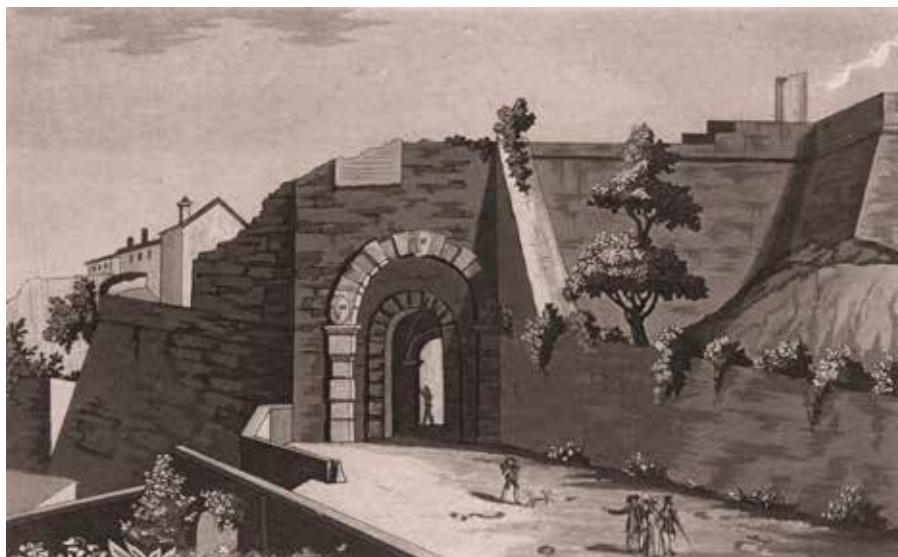
šom období sa budovali spravidla z tzv. kyklopského muriva, podobne ako v Mykénach. Iným typom boli hradby z polygónov štvorbokého alebo šesťbokého tvaru. Objavujú sa aj hradby vybudované z už upravených kamenných blokov, blížiacce sa tvaru kvádra. Sušené tehly použité na výstavbu hradieb mali obvykle rozmery 42 x 28 x 10 cm. Súčasťou mestských hradieb boli brány, ale veže Etruskovia nestavali. Od 3. stor. p. n. l. už boli brány zaklenuté valenou klenbou.

Ešte predtým, než začali používať pravú klenbu, používali nepravú prečnelkovú klenbu a poznali tiež konštrukciu kupoly. Tie boli využívané najmä v architektúre hrobiek. V minulosti prevládal názor, že objaviteľmi pravej klenby boli práve Etruskovia. Dnes je však známe, že pravú klenbu poznali už civilizácie východného Stredomoria, avšak veľmi ju nepoužívali. Až Etruskovia ju začali využívať vo veľmi veľkej miere a tým položili základ pre vytváranie veľkolepej rímskej architektúry s obrovskými preklenutými priestormi.⁴

Dobre zachované etruské hradby v dĺžke 9 km sa nachádzajú napr. v meste Volterra. Ich výstavba sa začala v 2. pol. 6. stor. pr. n. l. a trvala asi 100 rokov. Tieto hradby sú hrubé až 4 m a niekde sa zachovali až do výšky 12 m. Z brány Porta Diana sa zachovali len mohutné bočné piliere a brána Porta dell'Arco bola počas rímskej doby síce prebudovaná, ale jej význam spočíva v prvom použití valenej klenby v konštrukciiestskej brány.⁵

Pohľad na ruiny Marzabotta
Zdroj: GettyImages

Brána Porta dell'Arco v meste Volterra. Prvá etruská brána preklenutá valenou klenbou postavená v 6. stor. pr. n. l. (Gandini, Francesco. *Viaggio in Italia : ovvero descrizione Geografica, Storica, Pittorica, Statistica, Postale e Commerciale dell'Italia*. Cremona : Presso Luigi de – Micheli, 1833, s. 41)
Zdroj: GettyImages

lizácii nám zanechal správu aj C. Plinius Secundus Starší (23 – 79 n. l.), ktorý tvrdí, že „*priestor klenby stoky bol taký, že tadiaľ prešiel vrchovate naložený voz sena.*“⁴⁷

Výstavba domov

Pre poznanie architektúry etruských obytných domov nám slúžia okrem zachovaných základov aj etruské hrobky, ktoré boli dispozične riešené podobne ako obydlia živých. Najstaršie etruské domy mali oválny pôdorys a drevenú konštrukciu. Strecha týchto domov bola podporená kolmi umiestnenými pozdĺž osi stavby. Okolo polovice 7. stor. pr. n. l. boli tieto domy vytlačené stavbami s pravouhlým pôdorysom. V 6. stor. pr. n. l. sa objavuje široký typ domu s niekoľkými miestnosťami a so širokou miestnosťou pri vchode – vestibulom podporeným stĺpmi. Miestnosti za vestibulom slúžili ako spálne, kuchyňa a komory. Domy sa stavali z dreva a nepálených tehál na kamenných základoch. Pravdepodobne mali sedlovú alebo terasovitú strechu. Odpadová a dažďová voda bola odvádzaná zakrytým kanálom do kanalizačnej siete. Domy nemali len obytnú funkciu. Bežne sa predná časť domu využívala ako obchod a obytná časť sa nachádzala v zadnej časti domu. V etruskej architektúre pravdepodobne vznikol prototyp átriového domu, neskôr nazývaného italským alebo pompejským, ktorý bol neskôr najbežnejším typom obytného domu v rímskej architektúre. Átriový dom pred 5. stor. pr. n. l. pravdepodobne ešte neexistoval a poznáme ho až z 3. stor. pr. n. l. Etruskovia budovali väčšinou len jednoposchodové domy, výnimočne dvojposchodové. Vitruvius označuje tento typ domu ako toskánsky a charakterizuje ho takto: „*Toskánske dvorany sú tie, u ktorých preklady položené na širších stranách átria držia priečne pre-*

Inžinierske stavby

Ešte pred vznikom rímskej cestnej siete, tvorili etruské cesty najrozsiahlejší cestný systém v starovekej Itálii. S rozvojom miest sa postupne budovali aj tieto cesty, ktoré ich navzájom spájali. Po oboch stranách mali priekopy určené k odvádzaniu dažďovej a odpadovej vody. Predpokladá sa, že niektoré cesty alebo aspoň ich úseky, boli aj vydláždené. Väčšina z nich mala charakter dnešných poľných komunikácií a keď už boli veľmi poškodené, tak ich nanovo prehľbovali alebo zarovnávali ich povrch. Niektoré úseky boli dokonca vytesané do skalnatých prekážok ležiacich v trase cesty.

Na prechod cez rieku používali Etruskovia okrem bežných brodov už aj mosty. Prevažne boli postavené z dreva, ale existovali aj kamenné mosty. Vo Vulci dodnes stojí kamenný most, ktorý spájal mesto s nekropolou. Výška jeho zaklenutia od hladiny rieky je až 30 m. Počas etruskej vlády bol postavený aj drevený kolový most v Ríme, tzv. *Pons Sublicius*. Bol to zároveň prvý most postavený ponad dolný tok rieky Tiber.

Etruskovia sa preslávili aj ďalšími inžinierskymi stavbami. V nich nemali až do rímskej nadvlády konkurenta. Okrem spomínaných ciest a mostov, išlo najmä o tunely, kanály, odvodňovacie a zavlažovacie

systémy. Najznámejšou a dokonca dodnes svojmu účelu slúžiacou inžinierskou stavbou je *Cloaca maxima* v Ríme. Táto kanalizácia bola vybudovaná za vlády etruskej dynastie Tarkviniovcov a odvádzala vodu z južného svahu Quirinálu. Pôvodne to bola otvorená stoka, ktorá mala brehy spevnené kameňmi a až neskôr bola preklenutá a zmizla pod zemou. Jej najstaršie časti sú vybudované z balvanov dlhých 3 – 4 m a 1 m vysokých a širokých. Dno bolo vydláždené čadičovými polygónmi. Steny a klenby boli budované aj z tehál a rímskeho betónu. Priemerná šírka tejto kanalizácie je 3,2 m a výška až 4,2 m.⁶ O tejto kana-

Etruská cesta pri Tolfe
Zdroj: GettyImages

Pohľad na Cloaca Maxima v Ríme (1814)
Autor: Christoffer Wilhelm Eckersberg
(1783–1853)
Zdroj: Profimedia

klady a trámy uložené od hrán múrov šikmo k hranám prekladov a priečnych prekladov a má strechu uprostred otvorenú. Strecha sa zvažuje svojimi latami k odkvapu vo svojom strede.⁴⁸

Sídla a paláce etruskej šľachty sú dodnes málo známe. Domy bohatých mali pravdepodobne viac poschodí. Podľa malého modelu paláca z Chiusi sa nad oblúkovitým portálom nachádzala loggia opierajúca sa o dva stĺpy. Podľa ďalšieho modelu bol palác poschodový s vysokými toskánskymi stĺpmi na všetkých nárožiach. Okolo celej stavby obiehali zastrešený balkón podporený 6 stĺpmi.

Chrámová architektúra

Podobne ako iné staroveké národy aj Etruskovia boli hlboko nábožensky založení ľudia. Ich náboženstvo sa vo veľkej miere inšpirovalo gréckou mytológiou a rovnako aj architektúra etruských chrámov sa inšpirovala architektúrou gréckych chrámov. Dodnes sa nám však nezachoval ani jeden etruský chrám. Ich podoba sa rekonštruje na základe vyobrazení v hrob-

kách, odkrytých základových konštrukcií a vďaka písomným správam.

Aj keď sa Etruskovia inšpirovali gréckymi chrámami, nenapodobňovali ich presne, ale vytvorili si vlastný architektonický sloh – toskánsky. Etruské chrámy ešte existovali v 1. stor. pr. n. l. a s ich architektúrou nás oboznamuje opäť Vitruvius. Podľa neho sa toskánsky sloh vyznačoval najmä tým, že driek stĺpu nebol kanelovaný, ale hladký, hlavica síce pripomínala grécku dórsku hlavicu, ale päťka stĺpu bola modelovaná. Priemer stĺpov sa rovnal 1/7

výšky stĺpu a výška stĺpu mala byť 1/3 šírky chrámu. Pôdorys etruského chrámu mal takmer štvorcový tvar. Chrám mal väčšinou 3 celly, každú zasvätenú jednému božstvu, čím sa líšil od gréckeho chrámu v ktorom sa v jednej celle mohlo uctievať viac božstiev. Ďalšou novinkou oproti gréckym chrámom bolo vysoké pódium na ktorom bol postavený chrám a dôraz na prednú časť chrámu zvýraznenú stĺpmi, ktoré sa nachádzali len v tejto časti. Naopak grécke chrámy boli obkolesené stĺpmi zo všetkých strán. Tieto charakteristické rysy etruských chrámov mali neskôr nesmierny vplyv na architektúru rímskych chrámov.

Zvyšky chrámov objavené na viacerých miestach dokazujú, že etruský chrám mal skoro vždy rovnaký vzhľad a nepodliehal väčším zmenám a stavebnému vývoju počas celej doby existencie etruskej civilizácie. Pred začatím výstavby chrámu kladli Etruskovia do zeme obolus v podobe mince alebo obetovaného zvieratka. Chrám bol presne orientovaný južným smerom a ako už bolo uvedené stál na kamennom pódium. Prístup bol len z čelnej strany. Tvorilo ho schodisko alebo rampa. Základy chrámov boli budované z kameňa, múry najmä z nepálených tehál pokrytých omietkou, stĺpy, trámy a konštrukcia strechy bola drevená.

Rekonštrukcia chrámov A a B v Pyrgi
(6. – 5. stor. pr. n. l.)
Zdroj: GettyImages

Nástenná maľba v Hrobke leopardov. Etruská nekropola v Tarkvínii
 Autor: AlMare
 Licencia: public domain
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Tarquiniia_Tomb_of_the_Leopards.jpg

z archeologických výskumov samotných domov. Okrem inžinierskych stavieb a hradieb, sú to jediné stavebné pamiatky, ktoré môžeme dodnes obdivovať v ich plnej kráse.

Kult mŕtvych hral v živote Etruskov veľmi dôležitú úlohu. Spočiatku sa pochovávalo do obyčajných hrobových jám dlhých 2 – 3 m a širokých 1 – 1,5 m. Hrobová jama bola často obložená kameňmi alebo kamennými platňami. V prvej polovici 7. stor. pr. n. l. sa objavuje chodbový hrob veľkých rozmerov s dlhou vstupnou chodbou a s pohrebnou komorou obdĺžnikového pôdorysu. Začínajú sa vyskytovať aj hrobky s krížovým pôdorysom. Najstaršou kamennou hrobkou na území Talie je Tomba Regolini-Galassi v Cerveteri. Priemer jej tumulu je až 48 m. Bola to rodinná komorová hrobka pozdĺžneho pôdorysu používaná v 7. stor. pr. n. l. Chodba do hrobky je zaklenutá nepravou klenbou. Jej dĺžka je až 16 m a šírka 2 m. Na oboch stranách prístupovej chodby je umiestnená jedna menšia hrobová komora eliptického pôdorysu.

Nekropoly sa nachádzali vedľa miest. V južnej Etrúrii boli hrobky prevažne vyhlbené do skalnatého terénu alebo vysekané do skalnej steny. V severnej Etrúrii boli hrobky budované z kamenných blokov. Nad hrobkami je buď prirodzený terén alebo sú nad nimi umelo navrhované tumuly. Pohrebná komora má väčšinou eliptický, kruhový alebo pravouhlý pôdorys. Vo väč-

štrecha bola sedlová, na hrebeni a okrajoch zdobená terakotovými soškami a antefixmi. Krytina strechy bola pravdepodobne tvorená strešnými taškami z pálenej hliny. Trojuholníkový štít bol spočiatku prázdny, ale neskôr už bol ozdobený rôznymi soškami. Terakotová výzdoba a pravdepodobne aj viditeľné časti drevenej konštrukcie boli pomaľované rôznymi farbami. V 6. stor. pr. n. l. boli múry chrámov zdobené figurálnymi vlysmi na ktorých boli zobrazení napr. bojovníci, bohovia a pod. Od pol. 5. stor. pr. n. l. ich vystriedali rastlinné a geometrické vzory.⁹

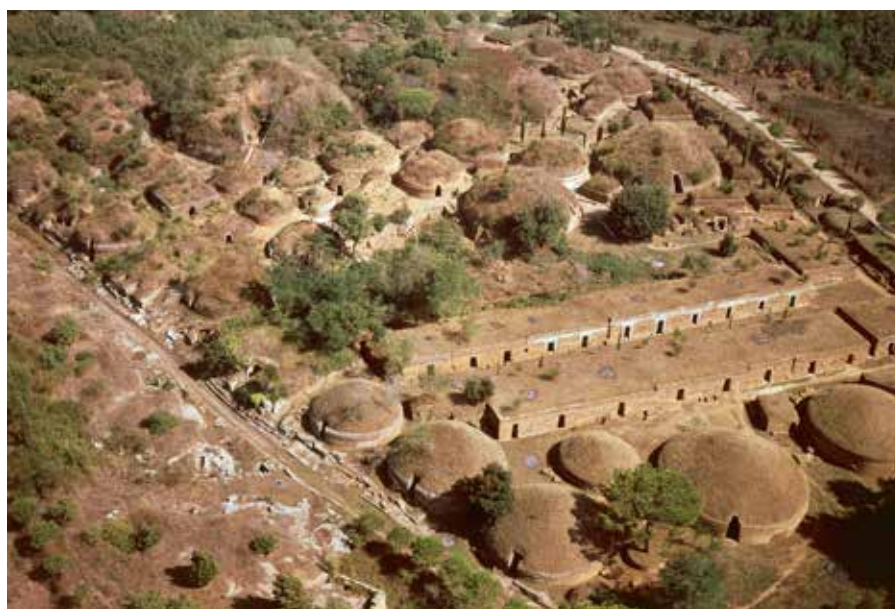
Najstarší archeologicky doložený etruský chrám pochádza z konca 6. stor. pr. n. l. Je to chrám Portonaccio v meste Veje zasvätený bohyni Menerve. Tento chrám má ideálny štvorcový pôdorys o rozmeroch 18,5 x 18,5 m. Jeho vstup je tvorený štyrmi stĺpmi v dvoch radoch. Jeho strecha bola bohato ozdobená rôznymi terakotovými soškami a antefixmi. Z 5. stor. pr. n. l. pochádza známy chrám s troma cellami v meste Pyrgi. Jeho pôdorys už nebol štvorcový, ale obdĺžnikový s rozmermi 24 x 34,4 m.

Najväčší známy etruský chrám bol postavený na Kapitole v Ríme za vlády etruských kráľov Tarkviniovcov na konci 6. stor. pr. n. l. Chrám bol zasvätený Jupiterovi, Junóne a Minerve. Išlo teda o klasický etruský chrám s troma cellami. V každej celle stála socha jedného božstva. Tento chrám viackrát vyhorel, ale vždy bol

znovu postavený. Aj po viacerých prestavbách bol zachovaný jeho pôdorys. Dodnes sa však z neho okrem základov nezachovalo nič. Jeho pôdorysné rozmery boli 62,2 x 53,3 m. Pod chrámom sa nachádzali podzemné chodby, kde sa uchovávali chrámové poklady. Vstup do chrámu bol tvorený tromi radmi po šesť stĺpov. Na Kapitole bol postavený preto, že tento pahorok mal v živote Rimanov veľký náboženský, politický a kultúrny význam, podobne ako akropola s Parthenónom v Aténach.¹⁰

Kult mŕtvych

Najzachovalejšími etruskými architektonickými pamiatkami, na ktorých stojí podstatná časť poznania etruskej architektúry, sú monumentálne hrobky. Vďaka tomu, že hrobky boli dispozične riešené rovnako ako obytné budovy, poznáme architektúru etruského domu oveľa lepšie, než len

Letecký pohľad na nekropole pri Cerveteri
 Zdroj: GettyImages

ších hrobkách sa nachádza aj viac komôr. Strop hrobky je buď rovný alebo zaklenu-
tý, pričom spočiatku sa používala nepravá
prečnelková klenba, ale postupným sta-
vebným vývojom sa začala vo veľkej miere
používať valená klenba. Na vrchole tumulu
alebo pred vchodom do hrobky bol umiest-
nený náhrobný kameň, ktorý mal tvar gule
alebo valca. Niektoré pohrebné komory
boli podopreté stĺpmi alebo piliermi. Mŕtvi
boli uložení na lôžkach, ktoré boli vytesané
do skaly.

Zatiaľ čo mohylové hrobky zo 7. stor.
pr. n. l. boli usporiadané na nekropole ná-
hodne, hrobky z 5. – 6. stor. pr. n. l. už boli
budované v skupinách a riadili sa určitým
plánom. Niektoré tumulové hrobky dosa-
hovali značné rozmery. Napr. vo Vulci mal
priemer tumulu jednej hrobky až 90 m. Od
4. stor. pr. n. l. sa budujú hrobky veľkole-
pejšie a okázalejšie. Okrem zaužívaného
kostrového pohrebného rítu sa začína ob-
javovať aj žiarový. Veľké tumulové hrobky
boli nahradené pohrebnými komorami
vytesanými do skalných stien. Takéto skal-
né hrobky sú tesne vedľa seba alebo aj nad
sebou a majú bohato zdobené priechelia.

Najznámejšie a zrejme aj najpôsobi-
vejšie etruské nekropoly sa nachádzajú
v Tarkvínii a v Cerveteri. V Tarkvínii pochá-
dza väčšina hrobiek z obdobia 6. – 5. stor.
pr. n. l. Majú prevažne štvorcový pôdorys
s prístupovou chodbou so schodmi. Nachá-
dza sa tu najväčší počet hrobiek vyzdobe-
ných maľbami na stenách a niekedy aj na
stropoch. Najčastejšími motívmi sú rôzne
zvieratá, väčšinou mačkovité šelmy, scény
zo života kráľovskej rodiny, chvíle voľného
času aristokratov, pohrebné obrady, hos-
tiny a pod. Najobľúbenejšími farbami boli
okrová, červená, žltá, biela, modrá a čier-
na.¹¹

Význam hrobiek v Cerveteri nespočíva
v nástenných maľbách ako v Tarkvínii, ale
v tom, že ich dlhý a pomalý stavebný vývoj
odráža vývoj architektúry obytných budov.
V Cerveteri sa nachádza niekoľko nekro-
pol s približne 100 hrobkami. Najstaršie
z nich boli podzemnými miestnosťami

vytesanými v skalnom podloží a prekrytý-
mi tumulom. Okraje mohýl sú zvýraznené
a podopreté kruhovým pásom z tufových
platní alebo ide o priamo vytesaný kruh do
skalnatého – tufového podložia. Najstaršia
hrobka tohto typu je už spomínaná Tomba
Regolini-Galassi. Od 7. stor. pr. n. l. sa me-
nil dispozičný tvar hrobiek. Začal napodob-
ňovať etruský dom do všetkých detailov.
Neskôr sa začal objavovať nový typ hrobu,
ktorý bol obľúbeným veľmi dlhú dobu. Zá-
kladom dispozície bola štvorcová miest-
nosť a tri menšie komory, do ktorých bol
prístup cez zadnú stenu hlavnej komory.
Táto komora predstavovala átrium z kto-
rého bol prístup do ostatných miestností
rovnako ako v obytných domoch. V 6. stor.
pr. n. l. sa začal presadzovať tzv. krychlo-
vý hrob. Aj v tomto prípade sa jednalo o
hrob napodobňujúci dom, ale len s jednou
miestnosťou. Od 5. stor. pr. n. l. už bola
väčšina hrobov tesaná do skalného pod-
ložia a tvorila ich taktiež len jedna miest-
nosť. Tieto hrobky už neboli zdobené.¹²

Ako sme mohli vidieť, Etruskovia boli
schopnými staviteľmi a ešte lepšími in-
žiniermi. Avšak postupne sa popri nich
k moci dostáva budúca staroveká veľmoc
– Rímske impérium. Rímania si postup-
ne podrobujú okolité územia a stávajú sa
najsilnejšou mocnosťou v západnom Stre-
domorí a neskôr v celom starovekom sve-
te. V 1. stor. pr. n. l. už Rímska republika
ovláda celú Etrúriu a v roku 89 pr. n. l. jej
udeľuje rímske občianstvo. Etruskovia po-
maly splyvajú s Rimanmi a miznú z dejín.

Avšak to, čo nemizne, je etruský prínos do
vývoja starovekej architektúry. Rímska ar-
chitektúra bola vo veľkej miere ovplyvnená
tou etruskou, resp. z nej priamo vychádzala.
Rímsky átriový dom má svoje počiatky
v etruských domoch, rímske chrámy sa prí-
držujú etruských konštrukcie a dispozície chrámov
etruských, etruské hrobky sú predobrazom
pre veľké cisárske mauzóleá. Etruskovia
v plnej miere zdokonalili konštrukciu vale-
nej klenby a začali ju používať vo veľmi veľ-
kom meradle. Rímania od nich konštrukciu
klenby prevzali a vďaka nej začali budovať
svoje veľkolepé stavby. Rímska architektú-
ra je priamym dedičom gréckej a etruskej
architektúry. Etruský vplyv je badateľný
najmä po technickej stránke a ten grécky
v krásne, veľkoleposti a monumentálnosti
rímskej architektúry.

Poznámky

¹ BURIAN, Jan – MOUCHOVÁ, Bohumila. *Záhady Etruskov.* Praha: Mladá fronta, 1974, s. 50; NOVOTNÁ, Mária. *Pravek Európy II.: Etruskovia.* Bratislava: Univerzita Komenského, 1989, s. 7–8. ISBN 802230073X; PRAYON, Friedhelm. *Etruskové: Dejiny – náboženství – umění.* Praha: Svoboda, 2002, s. 14. ISBN 802051029X.

² BARKER, Graeme – RASMUSEN, Tom. *Etruskové.* Praha: Lidové noviny, 2005, s. 141, 150. ISBN 8071063517; BURIAN, Jan – OLIVA, Pavel. *Civilizace starověkého Středomorí I.* Praha: Arista Books; Maitrea; Arista, 2015, s. 310–311. ISBN 9788087867181; HEURGON, Jacques. *Žycie codzienne Etrusków.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966, s. 124–127, KIENITZ, Friedrich Karl. *Národy ve stínu: Soupeři Řeků a Římanů v le-*

- tech 1200 – 200 př. n. l. Praha : Odeon, 1991, s. 125. ISBN 8020703160; PALLOTTINO, Massimo. *Etruskowie*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968, s. 133 – 170.
- ³ MAGAGNINI, Antonella. *Etruskové: poklady starobylých civilizací*. Praha: Euromedia Group; Knižní klub, 2008, s. 101. ISBN 978804220345.
- ⁴ BOUZEK, Jan. *Etruskové – jiní než všechny ostatní národy*. Praha: Karolinum, 2003, s. 84, ISBN 8024605163; SYROVÝ, B. *Vývoj stavebnictví a architektury ve starověku*. Praha: SNTL, 1959, s. 370 – 371.
- ⁵ HEJZLAR, Gabriel. *Etruskové a jejich výtvarná práce*. Praha; Brno: SPN; Univerzita J. E. Purkyně, 1969, s. 33.
- ⁶ BRTNICKÝ, Ladislav. *Topografie starověkého Říma*. Praha: ČAVU, 1925, s. 34, 102.
- ⁷ PLINIUS, starší. *Kapitoly o přírodě: Naturalis historia*. Praha: Svoboda, 1974, s. 312.
- ⁸ VITRUVIUS. *Deset knih o architektuře*. Praha: Svoboda, 1979, s. 208.
- ⁹ BOUZEK, Jan. *Umění a myšlení: Jak se lidké myšlení zrcadlí v dílech výtvarného umění a jak ovlivňuje naše vnímání i myšlení*. Praha: Triton, 2009, s. 209. ISBN 9788073872786.
- ¹⁰ GROH, Vladimír. *Starý Řím*. Praha: Jednota českých filologů, 1931, s. 202 – 203.
- ¹¹ DELLA FINA, Maria Giuseppe a kol. *Svět archeologie*. Praha : Euromedia Group; Knižní klub, 2009, s. 178 – 181. ISBN 9788024224466; LUKAČIN, Alfonz – SZATTLER, Eduard. *Etruskovia známi neznámi*. Košice : PressPrint, 2001, s. 37 – 48. ISBN 8096827294; SILIOTTI, Alberto (ed.). *Tajemná místa historie*. Čestlice : Rebo Productions, 2009, s. 40 – 51. ISBN 9788025501894.
- ¹² SCARRE, Chris. (ed.). *Sedmdesát divů světa : Osudy slavných stavebních památek*. Praha : Slovart, 2005, s. 61 – 62. ISBN 8072097113.

Mgr. Matúš Vojna (1990), vyštudoval na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove dejiny relígií a históriu. V súčasnosti je interným doktorandom v odbore Slovenské dejiny na Katedre najstarších, stredovekých a ranonovovekých dejín Inštitútu histórie FF PU v Prešove. Primárne sa venuje dejinám vinohradníctva vo východoslovenskej vinohradníckej oblasti v stredoveku a ranom novoveku. Medzi oblasti jeho záujmu patria aj dejiny staroveku, dejiny architektúry a regionálne dejiny zamerané na územie Zemplína.